

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК
«БИКІВНЯНСЬКІ МОГИЛИ»
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПАМ'ЯТІ
ГОЛОВНА РЕДКОЛЕГІЯ НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ
СЕРІЇ КНИГ «РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ»

БИКІВНЯ – ВІД ТЕРИТОРІЇ СМЕРТІ ДО МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ

До 20-річчя заснування Національного
історико-меморіального заповідника
«Биківнянські могили»

МАТЕРІАЛИ
Міжнародної наукової конференції
м. Київ, 23 вересня 2021 р.

Київ – 2022

УДК: 94:323.281](477)Биківня(08)

Биківня – від території смерті до місця пам'яті (до 20-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»): збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції (Київ, 23 вересня 2021 р.) / упоряд.: Р. Подкур, Т. Шептицька. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. – 424 с.

Редакційна колегія:

Г. Боряк, М. Бривко, А. Когут, Р. Подкур, О. Полідович,
В. Тилішак, В. Філімоніхін, Ю. Шаповал, Т. Шептицька

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Національного історико-меморіального заповідника
«Биківнянські могили» (протокол № 4 від 25.11.2021 р.) та
Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 1 від 1.02.2022 р.)*

*За достовірність викладених фактів, цитат та інших
відомостей відповідають автори статей. Усі права
застережено*

У науковому збірнику друкуються матеріали Міжнародної конференції «Биківня – від території смерті до місця пам'яті (до 20-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»)», м. Київ, 23 вересня 2021 р. Висвітлюються актуальні проблеми у дослідженні періоду Великого терору в Україні, розглянуто історію спецдіянки НКВС УРСР у Биківнянському лісі, як через результати археологічних розкопок, так і через персональні долі репресованих. Представлені дослідження щодо окремих постатей Биківнянського мартиролога.

Видання розраховане на науковий та викладацький загал, студентів, всіх, хто цікавиться історією України.

ISBN 978-966-02-9887-3

- © Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили», 2022
- © Інститут історії України НАН України, 2022
- © Український інститут національної пам'яті, 2022
- © Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2022

Вітальне слово

Шановні колеги!

Щиро вітаю вас із початком роботи Міжнародної наукової конференції «Биківня – від території смерті до місця пам'яті», що відбувається з нагоди 20-ї річниці створення Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили».

Щороку збільшується часова та ідеологічна відстань, що віддаляє українське суспільство від періоду Великого терору, болючим нагадуванням про який залишаються в Україні ідентифіковані й безіменні місця масових поховань жертв комуністичного беззаконня. Одним із таких знакових місць, пекучим символом і територією загальнонаціональної пам'яті є Биківнянські могили, в яких знайшли свій останній спочинок десятки тисяч громадян, розстріляних упродовж 1937–1941 рр. у київських в'язницях НКВС переважно за сфальсифікованими справами і звинуваченнями.

«Конвеєр смерті», що діяв практично в кожному обласному центрі України, перетворив її у 1930-х рр. на територію страху, плачу й беззаконня. Слідчі НКВС психологічними знущаннями і нелюдськими тортурами «вибивали» з арештованих потрібні зізнання, нехтуючи як морально-етичними засадами, так і, зрештою, тогочасним радянським законодавством. Засоби масової інформації СРСР постійно нагнітали напругу в суспільстві. У тогочасних газетах ледь не щоденно друкувалися заяви, листи, відозви, резолюції колективних зборів на робочих місцях, різноманітних мітингів, де автори й підписанти схвалювали смертні вироки для «ворогів народу», вимагали нещадної й страшної кари для «зрадників», «шпигунів», «троцькістів», «шкідників» та іншого «ворожого охвістя». На жаль, результати подібного поводження держави з власними громадянами, як і наслідки ціннісної деформації суспільства, спровокованої доносами, відмовою від родинних зв'язків із «ворогами народу», відчуються українцями й досі.

Власне тому не зникає потреба як у наукових дослідженнях проблем державного терору в СРСР, які б розкривали згубність тоталітарної системи, так і в сучасних комеморативних прак-

НКВС лейтенант держбезпеки Бондаренко та уповноважений 3 відділу УДБ НКВС сержант держбезпеки Давидов.

Найперше К. Кржемінського звинуватили у тому, що він, перебуваючи з 1933 р. секретним співробітником НКВС, не виконував зобов'язання перед радянськими спецслужбами. Костянтин Іполитович і не відмовлявся:

«Дані мною органам НКВС зобов'язання я не виконав»¹⁸.

Обвинувачення у націоналізмі та належності до контрреволюційної націоналістичної організації ґрунтувалося на протоколі допиту науковця Всеукраїнського історичного музею Б. К. Пилипенка, який був засуджений ще у 1935 р. Щодо інших обвинувачень – у шпигунстві на користь Польщі, антирадянській діяльності, участі у політбанді Волоха – К. Кржемінський визнав, ймовірно, під тортурами і тиском.

Другий допит дуже короткий відбувся 26 жовтня і був підтвердженням попередніх зізнань. Але вирок про розстріл був ухвалений вищою двійкою ще 22 жовтня 1937 р. Обвинувальний висновок взагалі був складений у листопаді 1937 р. – вже після розстрілу Костянтина Іполитовича¹⁹. Наповнення кримінальної справи К. Кржемінського необхідними матеріалами відбувалося навздогін ухваленню й виконанню вироку.

Розстріляли Костянтина Іполитовича Кржемінського 28 жовтня 1937 р. у Києві²⁰. У 1976 р., після проведення додаткового слідства, рішенням Військового трибуналу Київського військового округу Костянтина Іполитовича Кржемінського було повністю реабілітовано.

Аналіз кримінальних справ В. М. Гагенмейстера і К. І. Кржемінського дозволяє зробити висновок про те, що в органах НКВС під час провадження слідства ігнорувалися положення чинного радянського законодавства. Під час Великого терору перед працівниками НКВС були встановлені планові показники (ліміти) на осіб, які підлягали арешту, розстрілу або заслання до трудових таборів. За таких умов задля виконання «лімітів»

¹⁸ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 58152-фп. Арк. 14.

¹⁹ Там само. Арк. 28–29.

²⁰ Там само. Арк. 29.

головним у провадженні слідства було показати ворожу сутність арештованих, небезпеку для іншої частини суспільства і, зрештою, знищити. Оприлюднення інформації архівно-кримінальних справ репресованих Володимира Гагенмейстера і Костянтина Кржемінського сприятимуть розкриттю злочинів радянського тоталітарного режиму.

Творча спадщина Володимира Миколайовича Гагенмейстера і Костянтина Іполитовича Кржемінського, різноаспектна та багатогранна, є цінним доробком до скарбниці української культури. Їх діяльність була спрямована на розвиток українського національного мистецтва і за це вони розплатились життям.

УДК 94 (477.81/82) «1921–1937»

*Руслана ДАВИДЮК**

Волинський посол Хома Приступа - жертва Великого терору

У науковій статті проаналізовано громадську, політичну діяльність волинського посла до польського сейму першого скликання Хоми Приступи, обґрунтовано його участь у Луцькій «Просвіті», волинській кооперації, визначено особливості польської роботи. Охарактеризовано прихильність до комуністичної ідеології, співпрацю з радянським посольством у Варшаві та виїзд до СРСР. На основі архівно-кримінальної справи з'ясовано обставини арештів, звинувачень і розстрілу колишнього посла. Висловлено припущення про розстріл Хоми Приступи у Биківні.

Ключові слова: *посол, Хома Приступа, Волинське воєводство, комуністична ідеологія, Радянська Україна, Великий терор, Биківня.*

* Давидюк Руслана Петрівна – професор кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету, доктор історичних наук; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>; davrus63@gmail.com.

The article analyzes public, political activity of Khoma Prystupa – the Volyn Ambassador to the Polish Sejm of the first convocation; his participation in Lutsk Prosvita organization, Volyn Cooperation and peculiarities of the ambassadorial activity. Sympathy to communist ideology, cooperation with the Soviet embassy in Warsaw and departure to the USSR is characterized. The author made clear the circumstances of arrests, accusations and shooting of the former ambassador on the basis of his archival-criminal case. The assumption concerning the shooting Khoma Prystupa in Bykivnia was suggested.

Key words: *ambassador, Khoma Prystupa, Volyn Voivodship, communist ideology, Soviet Ukraine, Great terror, Bykivnia.*

Дослідження травматичного ХХ ст., з двома світовими війнами, сталінським і нацистським тоталітарними режимами, що призвели до колосальних втрат української нації, не втрачає актуальності. Збереження пам'яті про ті часи, складання мартирологів загиблих, репресованих, висланих, облаштування місць увічнення залишається в епіцентрі уваги істориків, музеєзнавців, культурологів, політологів, громадських діячів. Це надзвичайно важливо і потрібно, адже в Україні й досі триває «битва за минуле», пов'язана із зіткненням інтересів різних політичних сил, збереженням різновекторних критеріїв оцінок історичних подій.

Глибше і ширше аналізувати обставини тих часів, актуалізувати процес повернення історичної пам'яті про жертви тоталітарної системи, з'ясувати імена катів допомагає розсекречення архівів, як визначальний складник сучасної «архівної революції».

Серед знакових місць у меморіальній практиці незалежної України залишається Биківня, місце, де знайшли вічний спокій закатовані більшовицьким режимом письменники, художники, політичні і громадські діячі, військові, люди різних національностей, віровизнань і поглядів. Вірогідно, серед них є волинський посол до сейму Другої Речі Посполитої першого скликання (1922–1927 рр.) Хома (Фома, Томаш) Приступа.

Хома Михайлович Приступа належав до покоління, представники якого народилися наприкінці ХІХ ст., сформувалися

на початку ХХ ст., на їхнє зріле життя випало багато трагічних подій, змін місця і країни проживання. Народився він в Австро-Угорщині, жив у Російській імперії, Другій Речі Посполитій та УСРР.

Хома Приступа з'явився на світ 1895 р. у багатодітній селянській родині с. Задвір'я Перемишлянського повіту коронного краю Галичини і Лодомерії, в Австро-Угорщині. У період Першої світової війни, як біженець, залишив рідні краї. 1915–1916 рр. жив на Полтавщині, вступив у 1916 р. до Духовної семінарії у Полтаві¹. Провчившись три місяці, перебрався до Києва, де навчався на агрономічних курсах².

Початок революції 1917 р. захопив молодого хлопця, він долучається до політичної діяльності, вступає до УСДРП. Будучи переконаним симпатиком лівих поглядів, з 1920 р. осів на Волині. Певний час жив у Слауті, згодом у Луцьку. Під час приходу більшовиків був призначений ревкомом членом колегії земельного відділу. Після відступу більшовицьких військ на кілька місяців арештовувався польською поліцією.

Коли Західна Волинь, відповідно до Ризького мирного договору, опинилася у складі Польщі, Хома Приступа долучився до культурно-освітньої та кооперативної роботи. Сприяв розбудові просвітницького руху, у 1921–1922 рр. працював секретарем Луцької «Просвіти», у 1924 р. обраний головою цього товариства³. Ініціювавши проведення 8–9 липня 1922 р. з'їзду культурно-освітніх організацій Волині у Луцьку, виступав з доповіддю «Стан українського початкового шкільництва на Волині». Розуміючи важливість кооперативної роботи, працював у правлінні української кооперативи «Спілка» в Луцьку. Одночасно практикував як журналіст, увійшовши 1922 р. до складу редакції газети «Українське життя» (Луцьк), був головним редактором цього видання. З наступного року газета була

¹ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1315. Арк. 17.

² Там само. Спр. 1318. Арк. 12.

³ Власовський І. Луцька «Просвіта». 10 років просвітницької праці. 1918–1928 рр. Львів: Луцька Повітова «Просвіта», 1928. С. 7.

заборонена польською владою і почала виходила під назвою «Селянська правда», а згодом називалась «Наш шлях»⁴.

Будучи активним громадським діячем, Х. Приступа взяв участь у передвиборчій парламентській діяльності 1922 р., вступивши до Блоку національних меншин (БНМ), сформованого 17 серпня 1922 р. на нараді у Варшаві представниками українців, білорусів, росіян, євреїв, німців. У рамках передвиборчої кампанії кандидати БНМ, що йшли на вибори за № 16, організували народні зібрання, віча, мітинги, поширювали пресові матеріали. У відозві «Десять заповідей» закликали електорат:

«Не убий свого краю, а для того голосуй за український список ч. 16».

Передвиборча програма БНМ була викладена у брошурі «Чого хоче 16-ка?», подана у формі тридцяти запитань і відповідей на них. Основними акцентами програми слугували такі, як ліквідація національної нерівності, передання вільних земель українським селянам, розвиток школи за державний кошт, вільне функціонування громадських організацій тощо⁵. Більшість кандидатів у депутати від блоку критикували польську владу, а остання усіляко перешкоджала передвиборчій роботі БНМ.

«Поява БНМ на виборчій арені стала сіллю в оці правлячій реакції. Почалася пресова кампанія проти блоку»⁶, –

писала газета «Наше життя».

У Волинському воєводстві на виборах до сейму та сенату, що відбувалися 5 і 12 листопада 1922 р., українці майже одностайно проголосували за програму та кандидатів БНМ, жоден польський кандидат до парламенту не потрапив. Згодом воєвода Юзевський, аналізуючи вибори 1922 р., зробив висновок:

«Волинські послы і сенатори становили однолітній антиурядовий фронт, і навіть антидержавний, різнилися вони лише внутрішніми відтінками»⁷.

⁴ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1317. Арк. 239–240.

⁵ Чого хоче список № 16. *Наше життя*. 1922. Ч. 8. 22 жовтня. С. 2–3.

⁶ Єдиний фронт провокації. *Наше життя*. 1922. Ч. 9. 29 жовтня. С. 1.

⁷ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). Zespół 8. Rkt. – 56. Т. 8. К. 36.

Хому Приступу обрали послом у виборчому окрузі № 57 (Луцьк, Рівне). Ще напередодні виборів окружний суд звинувачував його у розповсюдженні друкованих відозв антидержавного змісту. Однак сейм, заслухавши звіт комісії з питань регламенту і депутатської недоторканості, 9 березня 1923 р. ухвалив рішення про припинення судових дій. Згодом польські суди ще кілька разів намагалися отримати дозвіл про зняття з нього депутатської недоторканості, але безуспішно.

Після виборів Х. Приступа, як і інші українські послы, увійшов до складу Української парламентарної репрезентації (УПР) – Українського клубу. Парламентські вибори 1922 р. сприяли формуванню нового політичного простору у регіоні. Однак політичні симпатії послів різнилися, а єдність сформованого Українського клубу швидко зникла.

Українські послы сейму лівої орієнтації доєдналися до Української соціал-демократичної партії (УСДП). 17 листопада 1923 р. на квартирі Х. Приступи в Луцьку відбулася нарада з участю групи послів українського сеймового клубу і представників різних соціалістичних організацій Волині, Холмщини, Підляшшя, Полісся, на якій було сформовано організацію соціалістів північно-західних українських земель, очолювану Волинським окружком УСДП. Волинські послы лівих поглядів 9 грудня 1923 р. взяли участь у засіданні Головної управи УСДП у Львові та увійшли до її складу⁸. У лютому 1924 р., внаслідок рішення Головної управи УСДП у Львові і Ради у Луцьку, ці послы вийшли з УПР, увійшовши до сеймового Українського соціал-демократичного клубу⁹. У заяві п'яти послів (Хома Приступа, Андрій Пашук, Яків Войтюк, Василь Мохнюк, Йосип Скрипа) 22 лютого 1924 р., опублікованій в одноднівці «Робітниче слово» (м. Львів), зазначалося:

«Соціалістична фракція не приймає на себе відповідальність за незрозумілу і ворожу трудящим політику Українського сеймо-

⁸ Власюк О. Західноукраїнські громадські об'єднання 1922–1927 рр. : спроби порозуміння та подолання розбіжностей. *Наукові записки університету «Острозька академія». Історичні науки*. 2010. Вип. 16. С. 28.

⁹ Наш Голос. (Луцьк). 1924. Ч. 5. 13 квітня. С. 1.

вого клубу, вважає неможливим подальше співробітництво з цим клубом і, згідно постанов своїх найвищих партійних органів, виходить з клубу і створює свій окремий сеймовий клуб Української соціал-демократичної партії»¹⁰.

Після розпуску УСДП Х. Приступа став членом КПЗУ. У листопаді 1924 р. він та згадані вище волинські послы (окрім Василя Мохнюка) об'єдналися з польськими депутатами, комуністами Ланцуцьким і Круликовським та утворили Комуністичну польську фракцію¹¹.

Хома Приступа усіляко сприяв поширенню лівих соціалістичних поглядів, брав участь у багатьох посольських вічах. Зокрема, на зібранні 3 травня 1922 р. у с. Воротнів Луцького повіту; 6 травня 1923 р. у м. Сарни критикував осадницьку колонізацію, говорив про наступ на права українців, акцентував на звільненнях залізничників-українців. 5 квітня 1925 р. на організованому ним вічі у м. Перемишлі зібралось багато людей, але зібрання розігнало поліція¹².

Х. Приступа належав до тих волинських послів, які часто зверталися із інтерпеляціями, запитами, зверненнями. У запиті від імені Українського клубу в червні 1923 р. він писав про утиски прав українського населення під час служби у польському війську, зокрема про те, що українському населенню у війську не надано пільг; що беруть до війська людей, які не мають польського підданства; що молодь, котра закінчила приватні непольські середні школи не отримує права на однорічну службу¹³. В інтерпеляції 8 лютого 1924 р. на адресу міністра внутрішніх справ протестував проти закриття старостою Товариства «Просвіта» у Рівному¹⁴, а 2 квітня 1924 р. спільно з послами клу-

¹⁰ Робітниче слово. (Львів). 1924. 6 березня. С. 1.

¹¹ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1316. Арк. 56.

¹² Комуністичне віче у Перемишлі та арештування. *Діло*. 1925. Ч. 80. 11 квітня. С. 4.

¹³ З діяльності Української парламентарної Репрезентації. *Діло*. 1923. Ч. 51. 8 червня. С. 2.

¹⁴ З діяльності Українського Парлямент. Клубу. *Діло*. 1924. Ч. 37. 20 лютого. С. 2.

бу УСДП звертався до міністра внутрішніх справ у справі відмови реєстрації товариства «Волинська Просвіта»¹⁵. Часто з сеймової трибуни говорив про факти примусу українських селян до святкування римо-католицьких свят, порушував проблеми українського шкільництва¹⁶. У запитах Х. Приступи простежувались його партійні інтереси, як-то в інтерпеляції

«до міністра справедливості щодо заборони святкування 1-го травня політичним в'язням у львівських тюрмах»¹⁷.

За інформацією польської поліції посол Приступа був причетний до підготовки збройного комуністичного повстання на Волині влітку 1924 – навесні 1925 рр.¹⁸, однак відповідальності зміг уникнути¹⁹. Затримувався польською владою у ніч на 15 травня 1926 р. на станції Ковель, коли їхав до Варшави, був відправлений до луцької тюрми, але через два дні звільнений²⁰.

Цілком поділяючи радянські ідеї, Хома Приступа налагодив тісні контакти з більшовиками, підтримував спілкування з керівником консульського відділу посольства УСРР і СРСР у Польщі Михайлом Лебединцем. Волинський посол посприяв переїзду до радянської України свого брата Павла для отримання освіти на робітничому факультеті та молодшої сестри Катерини. Цікаво, що після переїзду до Харкова брат Павло змінив прізвище на Павловський²¹.

З 20 серпня до 15 жовтня 1925 р. Х. Приступа відвідав радянську Україну, побував у Славуті, Шепетівці, Бердичеві, Києві та Харкові. У наданому радянській пресі інтерв'ю описував си-

¹⁵ Інтерпеляція посла Приступи і тов. *Наш шлях*. 1924. Ч. 5. 13 квіт. С. 1–2.

¹⁶ На соймовій арені. *Діло*. 1925. Ч. 65. 24 березня. С. 3.

¹⁷ З діяльності української парламентарної репрезентації. *Сойм. Діло*. 1925. Ч. 134. 20 червня. С. 3.

¹⁸ Кучерепа М. Цецик Я. Українські національні партії на Волині (1921–1939 роки). Ч. 1. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. С. 53.

¹⁹ Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Działalność posłów, parlamentarne koncepcje Jozefa Piłsudskiego, mniejszości narodowe. Lublin: Wyd-wo Un-tu Marii Curie-Skłodowskiej, 1992. S. 152.

²⁰ Лист з Волині. *Діло*. 1926. Ч. 113. 26 травня. С. 3.

²¹ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1315. Арк. 55–56.

туацію у Польщі, говорив про матеріальні труднощі й економічну кризу в Польщі; переслідування національних меншин; «мовні закони» (йшлося про закони Станіслава Грабського 1924 р.); арешти комуністів; стверджував про

«велике прагнення з боку інтелігенції до Радянського Союзу, зокрема українців до Радукраїни».

Згадав також про 20 вагонів збіжжя, які доставили з УСРР до Галичини у 1924 р. через неврожай, стверджуючи, що це «зробило велике враження на населення»²². Зауважимо, що більшовицька влада з метою посилення комуністичних впливів у 1926 р. відправила вагони зерна для селян Волині і Полісся, залучивши до їх розподілу послів від «Сельсоюзу». Такі дії порізнному сприймалися місцевим населенням, частина стверджувала, що радянська влада не забуває про співвітчизників в Польщі та допомагає їм, у той час як польська влада не надає українцям жодної допомоги. Інша частина мешканців вважала, що послі розподіляють збіжжя виключно «потрібним людям», тому мета акції – агітація за тих чи інших послів і намагання збільшити симпатії до Радянської України²³.

Повернувшись з «радянського турне» до Польщі, Х. Приступа зустрівся з І. Кедрин-Рудницьким і дав інтерв'ю львівській газеті «Діло», поділившись побаченим в УСРР. Розповів про зміни, що відбулися за більшовицької влади, зокрема у місті Славута:

«Замок Сангушків переробили на шпиталь. У місті є суконна, фаянсова, паперова фабрики, кілька тартаків... Впадає в очі недостача мануфактурних виробів. Робітники заробляють від 50 до 60 крб. в місяць [...] Одій у них убога»²⁴.

Акцентував увагу на прикладах українізації:

«Всі написи на вагонах українською, вся прикордонна служба розмовляє українською, начальник станції також [...] На держав-

них установах вивіски українською та російською мовами, на приватних магазинах переважно російські»²⁵,

«На чолі комісара Народної освіти стоїть Шумський, весь комісаріат українізований. Все урядування відбувається на українській мові. Цілком зукраїнізоване шкільництво першої ступені, більше 50% українізовано середньої школи, найменше вузи [...] Все свідоме національне сільське вчителство довгий час було упереджене до радянської влади. З його рядів рекрутувалося найбільше повстанчих отаманів. Нині його настрої змінилися і майже все воно стало на бік радвлади»²⁶.

На запитання про життя Юрка Тютюнника Хома Приступа сказав, що колишній отаман служить в українському фотокіноуправлінні,

«готує фільм про часи боротьби Петлюри, де буде грати самого себе»²⁷.

Справді, за наполяганням ГПУ, Ю. Тютюнник зіграв у художньо-документальному фільмі «П.К.П.» («Пілсудський купив Петлюру»). З огляду на обставини «переходу» Ю. Тютюнника на радянський бік зрозуміло, що його праця була складником дискредитаційної більшовицької діяльності щодо української політичної еміграції.

Хома Приступа побачив радянську Україну періоду українізації і непу, при тому бачив лише те, що йому показували. Однак не лише у нього складалося враження про будівництво там України, нехай і радянської. Про поширеність радянофільських ідей дають підстави стверджувати такі цифри: на території Волині, де проживало 16% від усього населення Польщі, відбувалося 40% від усіх прокомуністичних акцій²⁸. Причини такої ситуації дуже точно пояснив Валентин Мороз, зауваживши, що у 1923–1924 рр.:

²⁵ Вражіння з поїздки на Велику Україну. Розмова з послом Х. Приступою. *Діло*. 1925. Ч. 234. 20 жовтня. С. 1.

²⁶ Там само. Ч. 236. 22 жовтня. С. 1.

²⁷ Там само. Ч. 237. 23 жовтня. С. 1–2.

²⁸ Грицак Я. Про шпигунські ігри та політичну модернізацію Східної Європи. *Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад: есеї*. Вид. 2-е. Київ: Критика, 2011. С. 201–210.

²² Під сучасною Польщею (розмова з депутатом польського союму т. Х. М. Приступою). *Вісті ВУЦВК*. 1925. № 199. 2 жовт. С. 2.

²³ Давидюк Р. Антон Стрижевський: життя українського політичного емігранта у II Речі Посполитій. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2012. № 1 (38). С. 175.

²⁴ Вражіння з поїздки на Велику Україну. Розмова з послом Х. Приступою. *Діло*. 1925. Ч. 234. 20 жовтня. С. 1.

«українські партії висипали перед західноукраїнським селянином сорок бочок аргументів проти комунізму. Але всі ці аргументи відскакували, ніби горох від стіни; бо селянин бачив один “факт, як бик”: там, на Сході, комуністи відібрали землю у великих латифундистів (до речі, неукраїнських) і віддали її селянам (діти яких, до речі, вчать українською мовою). А він у своєму рідному польському чи покутському селі задихається від малоземелля, і дітей його вчить польський вчитель у польській школі (це була реальність, а сталінське шило вилізло з мішка трохи пізніше)»²⁹.

Для посла Приступи «це сталінське шило» згодом також «вилізло». Під кінець своєї посольської каденції, з дозволу Компартії, у грудні 1927 р. він виїхав до СРСР. Ставши членом ВКП(б), обіймав досить високі посади: працював інспектором педагогічного відділу Народного комісаріату освіти (НКО) УСРР, завідувачем відділу політичної еміграції при ЦК Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР, рос.: МОПР), був аспірантом Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), працював викладачем психоневрологічного і санітарно-гігієнічного інституту.

6 серпня 1929 р. проходив партійну чистку в НКО УСРР і отримав рішення комісії: «рахувати перевіреном»³⁰. Добре володів, крім російської та української, польською та німецькою мовами³¹, відтак був залучений у 1932 р. штабом Українського військового округу (УВО) до опису політично-економічної характеристики воєводств Західної України, відповідав за Волинське воєводство. Здавалось би, гарна кар'єра, нова сім'я (жив у Харкові, з другою дружиною, студенткою Марією Пантелеймонівною Машенко, 1910 р. н., а з першою дружиною Аполінарією Янчук розлучився) свідчили про налагодженість і успішність життя. Однак 11 травня 1933 р. все обірвалося через арешт. Після цього постановою Центральної контрольної комісії КП(б)У від 31 травня 1933 р., як такого, що

²⁹ Мороз В. У пошуках українського Піночета? *Микола Сціборський. Націократія*. Вінниця: ДП «Держ. картограф. ф-ка», 2007. С. 6.

³⁰ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1317. Арк. 5.

³¹ Там само. Спр. 1318. Арк. 12.

«пробрався в партію з метою створення контрреволюційної фашистської організації, яка ставила за мету повалення Радянської влади шляхом збройного повстання»,

Х. Приступу виключили з партії. Звинувачували колишнього посла у керівництві міфічною «контрреволюційною організацією УВО». Зауважено, що він виступав перед студентством і педагогами з

«фашистською промовою – закликав пам'ятати традиції старого українського вчительства»³².

Після арешту Х. Приступа відразу почав давав розлогі свідчення, детально називав всіх, кого знав і з ким спілкувався як на території Волинського воєводства, так і в УСРР, тому на сторінках кримінальної справи зустрічаємо сотні імен, названі арештованим, а заведена на колишнього посла архівно-кримінальна справа складається з 4-х томів. Хома Приступа відразу визнав себе винним, підтвердив, що був членом УВО. Складається враження, що розповідав все те, що хотіли почути слідчі. Вірогідно, ці визнання були зроблені під моральним чи фізичним тиском. Не виключаємо також сподівань, що докладні свідчення і визнання вини могли допомогти йому зберегти життя, бути звільненим з-під арешту. Однак, система не випускала своїх жертв. Ухвалою судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 23 вересня 1933 р. Хома Приступа був позбавлений волі на 10 років. Покарання відбував у СЛОні (Соловецький лагерь особого призначення), а з 1936 р. у с. Верхньоуральськ Челябінської області.

У липні–серпні 1937 р. за розпорядженням НКВС УРСР колишнього посла етапували з табору до Київської в'язниці. У цей час він звернувся з проханням до наркома внутрішніх справ УСРР «дозволити побачення з дружиною і дітьми, яких давно не бачив»³³, а також у зв'язку з хворобою нирок і «сильним нервовим розладом організму» пом'якшити покарання, замінити тюремне ув'язнення засланням³⁴. Звичайно, його прохання

³² Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1317. Арк. 11.

³³ Там само. Спр. 1318. Арк. 25.

³⁴ Там само. Арк. 27–27 зв.

не були почуті, натомість оголошено нове обвинувачення у шпигунстві та співпраці з польською розвідкою. Звинувачення базувалося на свідченнях засудженої по іншій справі людини. На цей раз винним Приступа себе не визнав, належність до польської розвідки категорично заперечував³⁵.

Засудили Хому Приступу 20 листопада 1937 р. у порядку наказу НКВС №00485 до вищої міри покарання. Таким чином, колишнього волинського посла розстріляли в рамках польської операції НКВС, яка, з одного боку, стала «етнічною чисткою» поляків, а з іншого, складником політики Великого терору. Це була одна з перших операцій із серії національних процесів НКВС, під яку потрапили різні категорії людей, зокрема, і політичні біженці з Польщі, переважно члени Комуністичної партії Польщі і КПЗУ, серед них і посол Хома Приступа. У цей же час були репресовані органами НКВС й інші волинські послы, прихильники комуністичної ідеології, що виїхали до СРСР: Андрій Пащук, Яків Войтюк, Марко Луцкевич, які були розстріляні на території Росії³⁶.

Хому Приступу розстріляли 23 листопада 1937 р., у часі перебування в Київській тюрмі. Вірогідно, що він похований у Биківні.

25 червня 1957 р. старший слідчий КДБ при РМ УРСР, розглянувши матеріали справи Х. М. Приступи, дійшов висновку, що немає підстав для перегляду рішення по справі³⁷. Однак, у зв'язку з протестом Головного військового прокурора, справа колишнього посла була переглянута Військовим трибуналом Київської військового округу, який 23 серпня 1957 р. прийшов до висновку, що у 1933 та у 1937 рр. Хома Приступа був репресований на основі сумнівних і неперевірених матеріалів, які під

час додаткової перевірки не знайшли підтвердження. Відтак справа була припинена за відсутністю складу злочину³⁸. Хома Приступа був реабілітований. Вручити це рішення родичам представники влади не змогли, оскільки вони не значились прописаними у Харківській області. Відповідно до постанови ЦК КПРС від 11 липня 1988 р., у партійному відношенні Х. Приступу реабілітували постановою бюро обкому КПУ від 26 вересня 1990 р.³⁹

Таким чином, активний громадський діяч, український посол до сейму Речі Посполитої першого скликання від Волинського воєводства Хома Приступа, займаючи радянофільську позицію, під кінець свого депутатства вирішив втілювати «комуністичні ідеали» у Радянській Україні, куди виїхав згідно з дозволом КП(б)У наприкінці 1927 р. Однак дуже швидко опинився серед «ворогів народу», був звинувачений у шпигунстві і засуджений до розстрілу в рамках польської операції НКВС періоду Великого терору. На час засудження перебував у Київській тюрмі, куди у 1937 р. був переведений з оперативних мотивів, тому, вірогідно, місцем його останнього спочинку стала Биківня⁴⁰.

³⁵ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1318. Арк. 38.

³⁶ Давидюк Р. Розплата за «буржуазний парламентаризм»: українські послы і сенатори від Волині в умовах тоталітаризму. *Політика пам'яті в Україні щодо радянських репресій у західних областях (1939–1953)*: колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький. Львів; Торунь: Liha-Pres, 2021. С. 155–156.

³⁷ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1317. Арк. 253–255.

³⁸ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1318. Арк. 41–45.

³⁹ Там само. Арк. 59.

⁴⁰ Висловлюю подяку працівникам Державного архіву Харківської області, документи якого використані у статті.

- побудова експозиційно-виставкового приміщення на території Заповідника, розвиток його матеріальної бази та розвиток туристичної інфраструктури;
 - будівництво пішохідного переходу через Броварське шосе до території Заповідника для вільного доступу відвідувачів до Міжнародного меморіалу жертв тоталітаризму 1937–1941 рр.;
 - встановлення системи відеонагляду на території Міжнародного меморіалу жертв тоталітаризму 1937–1941 рр.;
 - створення електронної бази даних осіб, розстріляних органами НКВС у м. Києві та похованих на території колишньої спецділянки НКВС УРСР у Биківнянському лісі.
3. Підтримати звернення одеських науковців щодо робіт з увічнення пам'яті репресованих Одещини, похованих на 6-му кілометрі Овідіопольської дороги поблизу м. Одеса.

ЗМІСТ

Смолій В. Вітальне слово	3
Дробович А. Вітальне слово	7

І. ДОБА ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ В КОНТЕКСТІ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ СРСР: ПЕРЕДУМОВИ, ПЕРЕБІГ, НАЦІОНАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ НКВС, НАСЛІДКИ

Ведєнєєв Д. Оперативні заходи органів держбезпеки як складова розгортання репресій проти православної церкви в Українській РСР (1937–1938 рр.)	9
Ворожко В. «Видавав паспорти шпигунським елементам...»: життя і смерть Еммануїла Давидова-Барга	23
Гогуля М. Долі учасників Медвинського антибільшовицького повстання під час Великого терору	34
Кокін С. Співробітники НКВС - творці і жертви Биківні: основні групи та окремі представники	44
Лисенко О. Стратегії самозахисту співробітників держбезпеки від звинувачень у порушенні «соціалістичної законності» в умовах Великого терору (за матеріалами архівно-кримінальних справ співробітників УНКВС по Чернігівській області)	59
Озоліна О. Особливості проведення латиської операції НКВС у Києві та Київській області	75
Подкур Р. Українська історіографія дослідження феномену «виконавців» Великого терору 1937–1938 рр.	91

ІІ. ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ МАСОВИХ РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНІ 1930–1940-Х РР.

Бривко М., Полідович О. Справа Марії Ноги: «іменний артефакт» як свідок злочину НКВС	107
Дунай П. Антологія Юрія Лавріненка «Розстріляне відродження» як документ доби й аналітичний текст	118

Полідович О. Обвинувачення экс-директорів Всенародної бібліотеки України у Києві Степана Постернака та Василя Іванушкіна 136

III. ТАЄМНА СПЕЦДІЛЯНКА НКВС УРСР У БИКІВНЯНСЬКОМУ ЛІСІ ТА ІНШІ МІСЦЯ МАСОВИХ ПОХОВАНЬ ЖЕРТВ РАДЯНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ВИЯВЛЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ. АРХЕОЛОГІЯ БИКІВНІ

Амонс А. Роль і значення тюремних закладів Києва у створенні таємного кладовища НКВС УРСР поблизу селища Биківня 152

Бажан О. Биківнянська трагедія: проблеми і перспективи дослідження 189

Ковальчук Л., Петровський Е. Масові могильники НКВС на Одещині: історичний аспект та дослідницькі рефлексії 199

Шептицька Т. «Биківнянські могили»: трансформація політики національної пам'яті 221

Góra M. Wywiad z Panem Mieczysławem Góra uczestnikiem badań w Kijowie-Bykwni w latach 2001–2012 230

IV. ПОСТАТІ БИКІВНЯНСЬКОГО МАРТИРОЛОГА

Амонс Н. Есперантист і музейник Борис Еггерс – постать Биківнянського мартиролога 246

Божко О. (ієромонах Митрофан) Священник с. Мала Стариця на Київщині Петро Васильович Малимон (1898–1937): життя та мучеництво за віру (за матеріалами архівно-кримінальної справи) 255

Бойко Т. Розстріляне Відродження: Володимир Гагенмейстер і Костянтин Кржемінський (за матеріалами архівно-кримінальних справ) 267

Давидюк Р. Волинський посол Хома Приступа – жертва Великого терору 279

Жив'юк А. Розстріляні у липні 1941 р.: «польська шпигунка» Софія Федоровська і «німецький шпигун» Михайло Кулій 292

Колос А. Жертви «німецької операції» НКВС – члени сім'ї Грос, поховані в Биківні 300

Кравченко Я. Медики у контексті Великого терору в Україні (за матеріалами архівно-кримінальних справ) 307

Соколова С. Ім'я биківнянського мартиролога: Василь Добрянський 329

Філімоніхін В. Правники - громадяни Другої Речі Посполитої з Українського (Київського) катинського списку 349

Шумило С. Розстріляні священики з Броварщини: постаті Биківнянського мартирологу (за матеріалами архівно-кримінальних справ НКВС 1937–1938 рр.) 375

Kowalska E. Zawołać po imieniu. Zamordowani zgodnie z decyzją katyńską kawalerowie Orderu Virtuti Militari spoczywający w Bykowni 401

Резолюція 418

Наукове видання

Биківня – від території смерті до місця пам'яті.

До 20-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили».

Матеріали Всеукраїнської наукової конференції,
м. Київ, 23 вересня 2021 р.

Упорядники: *Р. Подкур, Т. Шептицька*

Технічне редагування, оригінал-макет: *І. Ставнюк*

Підписано до друку 17.02.2022 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Cambria. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. Умов. фарб.-від. Умов.-вид. арк.
Наклад 100 прим.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001 Київ-1, Грушевського, 4